

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 340.132

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2024.6.1>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Волохов Олексій Сергійович,

orcid.org/0009-0007-7559-3567

кандидат юридичних наук,
докторант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

У статті розглянуто особливості нормативного закріплення інституту лобіювання в Україні, визначено його вплив на ефективність законодавства. Встановлено, що вперше на нормативному рівні цей правовий інститут запроваджено Законом України «Про лобіювання» № 3606-ІХ, яким було визначено правові засади лобіювання в Україні. Згідно зі статтею 1 Закону лобіювання передбачає діяльність, що здійснюється з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання в комерційних інтересах бенефіціара (за винагороду, що отримується прямо або опосередковано, та/або з оплатою фактичних витрат, необхідних для її здійснення) або у власних комерційних інтересах особи та стосується предмета лобіювання.

Встановлено, що Закон містить досить вузьке визначення лобіювання та зводить таку діяльність виключно до впливу на правотворчість, хоча в більшості країн лобіювання включає вплив на прийняття різних державних рішень, включаючи діяльність, пов'язану з наданням будь-якого гранту, внеску чи іншої фінансової вигоди.

Проведене дослідження правової регламентації лобіювання в Україні засвідчило наявність певних недоліків у визначенні прав лобістів, їх впливу на виконавчі органи влади. Автором висловлені певні пропозиції щодо їх усунення.

Зроблено висновок, що чинна редакція Закону «Про лобіювання» потребує визначення ширшого спектру рішень органів влади, які можуть бути предметом лобіювання, наприклад, підготовки або внесення змін до будь-якої програми (стратегії, плану дій тощо) та присудження контракту, гранту, ліцензії чи отримання іншої вигоди від діяльності державних органів. Запропоновано розширити права лобістів та вживати заходів для формування правової культури, за якої відкрите та законне лобіювання стане респектабельним.

Обґрунтовано, що легалізація лобіювання змінить характер співпраці між бізнесом, бізнес-асоціаціями та членами парламенту. Лобісти зможуть готувати законопроекти, бути серед їх авторів та супроводжувати їх розгляд у комітетах, що дозволить вийти на новий рівень комунікації між державою та бізнесом. Законне лобіювання інтересів у правотворчості дозволить вийти на якісно новий рівень публічності та прозорості під час розроблення та прийняття нормативно-правових актів. Доведено, що лобіювання дозволить вирішити окремі питання якості законопроектної роботи та допоможе підняти питання про окремі потреби суспільства через інтереси клієнтів лобістів, а отже, діяльність останніх є корисною та необхідною для формування ефективного законодавства.

Висунуто гіпотезу про необхідність розширення спеціалізованої законодавчої бази щодо лобіювання в центральних органах виконавчої влади, адже ефективність законодавства повністю проявляється під час його реалізації, а отже, вплив лобістів на реалізацію законів, що є предметом їх діяльності, позитивно позначиться на їх ефективності.

Ключові слова: лобіювання, діяльність лобістів, закон про лобіювання, ефективність законодавства, визначення лобіювання, легалізація лобіювання.

Volokhov Oleksii. Legal regulation of lobbying in Ukraine and its impact on the formation of effective legislation

The article examines the specifics of the legal regulation of the institution of lobbying in Ukraine and determines its impact on the effectiveness of legislation. It is decided that this legal institution for the first time at the regulatory level was introduced by the Law of Ukraine "On Lobbying" No. 3606-IX, which defines the legal principles of lobbying in Ukraine. According to Article 1 of the Law, lobbying involves activities carried out to influence (attempting to influence) the object of lobbying in the commercial interests of the beneficiary (for compensation received directly or indirectly, and/or with payment of actual expenses necessary for its implementation) or in the person's commercial interests and concerns the subject of lobbying.

It is mentioned that the Law contains a rather narrow definition of lobbying and reduces such activities only to influencing lawmaking, although in most countries lobbying includes influencing the adoption of various public decisions, including activities related to the provision of any grant, contribution, or other financial benefits.

The conducted study of the legal regulation of lobbying in Ukraine showed that there are certain flaws in determining the rights of lobbyists and their influence on executive bodies. The author made certain proposals for their elimination.

It is concluded that the current version of the Law "On Lobbying" requires the definition of a wider range of decisions of government bodies that may be the subject of lobbying, for example, the preparation or amendment of any program (strategy, action plan, etc.) and the awarding of a contract, grant, license or receipt of other benefits from the activities of state bodies. It is proposed to expand the rights of lobbyists and take measures to form a legal culture in which open and legal lobbying will become respectable.

It is substantiated that the legalization of lobbying will change the nature of cooperation between businesses, business associations, and members of parliament. Lobbyists will be able to prepare draft laws, be among their authors, and accompany their consideration in committees, which will allow reaching a new level of communication between the state and business. Legal lobbying of interests in lawmaking will allow a qualitatively new level of publicity and transparency during the development and adoption of regulatory legal acts. It has been proven that lobbying will allow resolving some issues regarding the quality of legislative activity and will help to raise questions about the individual needs of society through the interests of lobbyists' clients, and therefore lobbyist activities are useful and necessary for the formation of effective legislation.

A hypothesis is put forward about the need to expand the specialized legislative framework for lobbying in central executive bodies because the effectiveness of legislation is fully manifested during its implementation. Therefore the influence of lobbyists on implementing laws that are the subject of their activities will positively impact their effectiveness.

Key words: *lobbying, lobbyist activities, the law on lobbying, the effectiveness of legislation, the definition of lobbying, legalization of lobbying.*

У березні 2024 року Група держав проти корупції (GRECO) оприлюднила 24-ий щорічний Звіт «Антикорупційні тренди, виклики та кращі практики Європи та США», де вчергове звернулась до країн-членів організації із закликом приймати більш суворі норми для запобігання корупції, а також передбачити чітке нормативне регулювання лобіювання та контактів представників влади з третіми особами [1]. Така увага GRECO до інституту лобіювання не є випадковою. Відсутність нормативно-правових актів щодо лобіювання або низька ефективність їх застосування є поширеними тенденціями, особливо у Східній Європі.

При цьому лобіювання на Заході розглядається переважно як законний механізм

самоорганізації громадянського суспільства, своєрідний діалог суб'єктів різноманітних правовідносин із владою. В Україні ж, навпаки, як у наукових працях, так і у публічних виступах лобіювання розглядається як щось вкрай негативне та майже суміжне із корупцією, хабарництвом та зловживанням владою і впливом. На думку О. Одінцової, для вітчизняних лобістів характерні такі риси: відсутність єдиної стратегії і регламентованої тактики політичної діяльності підприємницьких структур, непрофесіоналізм, перевага нецивілізованих форм, брутальність прийомів лобістської діяльності, концентрація зусиль на органах виконавчої влади регіонального рівня, практично повна політична й соціальна безвідповідальність [2, с. 12].

Деякі опоненти законодавчого закріплення лобіювання стверджують, що якщо лобістська діяльність є законною та не містить ознак корупції, то вона не потребує додаткового врегулювання, адже існує процедура внесення законопроекту, можливість звернення з пропозиціями до суб'єкта права законодавчої ініціативи та відповідно подальша робота даного суб'єкта, а отже, в Україні уже сформовано конституційно-правове підґрунтя для здійснення цивілізованої лобістської діяльності [3, с. 115]. Деякі експерти вказують, що легалізація інституту лобіювання негативно впливає на доступ до прийняття політичних рішень, адже вона призводить до порушення статті 25 ратифікованого Україною Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, який гарантує кожному громадянину право і можливість брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників [4, с. 6].

Власне поняття «лобіст» стало активно використовуватися в другій половині XIX ст. у Великобританії та США. Суворий регламент забороняв присутність у залах засідань парламенту сторонніх осіб, але на деяких етапах законодавчого процесу в останніх була можливість звернутися до парламентарів чи членів уряду для вирішення певних питань. Тобто особи, що бажали вплинути на зміст рішень, перебували поруч, в кулуарах, що і зумовило їх назву (з англ. *lobby* – *кулуари*) та назву процесу за їх участі – лобіювання. Лобістами стали називали осіб, зацікавлених у просуванні законопроектів, а також осіб, що безпосередньо зверталися до керівників або членів комітетів та інших підрозділів законодавчих органів [5, с. 47]. Деякі вчені пов'язують термін «лобі» із фое готелю “Willard” у Вашингтоні, де представники різних політичних сил намагалися отримати аудієнцію у президента США Улісса С. Гранта (1869–1877) для презентації своїх законопроектів та ідей. Тобто сама історія виникнення поняття «лобіювання» є підтвердженням тісного зв'язку цього процесу з громадянським суспільством та участю останнього в розробці та прийнятті державних рішень.

Удосконалення законодавства, його ефективність і приведення правових норм

у відповідність до нових реалій розвитку суспільних правовідносин, підвищення ефективності діючих норм права потребують постійної участі громадськості для визначення суспільних інтересів та розвитку діалогу між законотворцями і суспільством, бізнес-колами тощо. З огляду на це лобіювання як законний процес участі зацікавлених осіб у правотворчості можна вважати дієвим механізмом для підвищення ефективності законодавства. Прийняття у серпні 2023 року Закону України «Про правотворчу діяльність» створило достатні законодавчі умови для участі громадськості у законодавчій процедурі та зумовило потребу створення окремих нормативних положень щодо лобіювання.

Варто зазначити, що дослідження інституту лобіювання та його впливу на правотворчість і розвиток законодавства було предметом наукових праць українських та зарубіжних вчених, таких як В. Биковець, О. Богачова, М. Доублет, В. Кравчук, В. Калнінс, В. Нестерович, О. Одінцова, С. Чабур та інших. Проте прийняття та майбутнє введення в дію з 1 січня 2025 року Закону України «Про лобіювання» № 3606-IX актуалізує дослідження законодавчого регулювання лобіювання в Україні та його впливу на розвиток законодавства та законодавчої діяльності, адже прихильники легалізації лобістської діяльності зазначають, що одного закону недостатньо для того, щоб мінімізувати негативні прояви лобіювання та подолати наявні корупційні ризики. Необхідно розробити правовий механізм реєстрації, функціонування та контролю за діяльністю лобістів [3, с. 114]. При цьому українське суспільство потребує дієвого законодавства про лобіювання, яке б врахувало найкращий міжнародний досвід, включаючи рекомендації GRECO, Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та позиції зацікавлених сторін, щоб також стати механізмом запобігання корупційним проявам.

Спроби законодавчого врегулювання інституту лобіювання в незалежній Україні здійснювалися неодноразово упродовж діяльності майже всіх каденцій парламенту. Зокрема, розроблялися та вносилися на обговорення такі проекти законів: «Про лобізм» 1992 року, «Про лобіювання

в Україні» 1999 року, «Про правовий статус груп, об'єднаних спільними інтересами (лобістських груп) у Верховній Раді України» 1999 року, «Про регулювання лобістської діяльності в Україні» 2010 року, «Про лобізм» 2016 року, «Про державну реєстрацію суб'єктів лобіювання та здійснення лобіювання в Україні» 2020 року.

Нарешті у 2024 році після тривалих обговорень було прийнято Закон України «Про лобіювання» № 3606-IX (далі – Закон), де були визначені правові засади лобіювання в Україні.

Згідно зі статтею 1 Закону лобіювання передбачає діяльність, що здійснюється з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання в комерційних інтересах бенефіціара (за винагороду, що отримується прямо або опосередковано, та/або з оплатою фактичних витрат, необхідних для її здійснення) або у власних комерційних інтересах особи та стосується предмета лобіювання. При цьому об'єктом лобіювання є суб'єкт правотворчої діяльності (крім українського народу на всеукраїнському референдумі, територіальної громади на місцевому референдумі) та/або суб'єкт правотворчої ініціативи, а предметом лобіювання є нормативно-правовий акт, щодо планування розроблення, розроблення та/або прийняття (видання) якого, внесення змін до якого, втрати чинності (скасування) яким (або утримання від таких дій) суб'єкт лобіювання здійснює вплив (спробу впливу) на об'єкт лобіювання [6].

Закон передбачає досить вузьке визначення лобіювання та зводить таку діяльність виключно до впливу на правотворчість. Фактично сферою застосування Закону є лобіювання правотворчої діяльності.

Варто звернути увагу на те, що окремі підходи науковців до визначення поняття «лобіювання» є більш широкими.

Так, В. Нестерович визначив процес лобіювання як легальний вплив на чітко визначені законом органи державної влади й органи місцевого самоврядування, а також на їх посадових осіб з боку зареєстрованих у встановленому законом порядку фізичних і юридичних осіб з метою закріплення власних інтересів чи інтересів третіх осіб (клієнтів) у нормативно-правових актах, що приймаються [7, с. 7].

С. Кравченко та В. Кучерявий пропонують більш уточнене загальне поняття «цивілізоване лобіювання», яке визначають як «особливу форму взаємовідносин влади і суспільства, що передбачає системний і цілеспрямований вплив приватних осіб та організованих суспільних груп, у тому числі за допомогою спеціально нанятих фахівців або організацій, на органи державної влади й органи місцевого самоврядування з метою прийняття (неприйняття) рішень цими органами в інтересах зазначених осіб або груп з використанням законних методів» [8, с. 95].

Тобто правова доктрина визначає лобіювання як законний вплив на органи державної влади й органи місцевого самоврядування та їх посадових осіб, який здійснюється за допомогою зацікавлених фахівців або організацій, зареєстрованих у встановленому законом порядку, з метою прийняття (неприйняття) рішень в їх інтересах або в інтересах третіх осіб на комерційній основі.

Аналогічна позиція щодо ширшого розуміння цього поняття міститься в міжнародних стандартах щодо регулювання інституту лобіювання.

Згідно з Рекомендацією Ради Європи лобіювання «означає просування конкретних інтересів шляхом спілкування з державним службовцем як частину структурованої та організованої дії, спрямованої на вплив на прийняття державних рішень». Прийняття державних рішень «означає прийняття рішень у рамках законодавчої та виконавчої гілок влади на національному, регіональному чи місцевому рівнях». При цьому лобіювання – це не просто вплив на законотворчі процедури. Така діяльність може охоплювати розробку проєктів законів, а також рішень державних органів [9]. Законодавство Канади до лобіювання навіть включає «діяльність, пов'язану з наданням будь-якого гранту, внеску чи іншої фінансової вигоди» [10].

У Франції до лобіювання відносять вплив на рішення у сфері державних закупівель та концесійних контрактів, а в Ірландії до нього включають підготовку законодавчого акта або надання будь-якого гранту, позики чи іншого контракту, ліцензії чи дозволу із залученням державних коштів. Лобіюванням у Великобританії є вплив

на будь-які рішення уряду щодо будь-якого контракту, угоди, гранту, фінансової допомоги, ліцензії тощо.

Як бачимо, варто розглянути питання про розширення визначення лобіювання та сфери застосування Закону в Україні і визначити ширший спектр рішень органів влади, які можуть бути предметом лобіювання, наприклад, підготовка або внесення змін до будь-якої програми (стратегії, плану дій тощо) та присудження контракту, гранту, ліцензії чи отримання іншої вигоди від діяльності державних органів.

При цьому міжнародні експерти також звертають увагу на необхідність розширення спеціалізованої законодавчої бази щодо лобіювання в центральних органах виконавчої влади, враховуючи, що лобіювання охоплює як виконавчу, так і законодавчу гілку влади [12, с. 30].

Попри певні недоліки, Закон має значну кількість переваг та створює для бізнесу можливості просування власних інтересів щодо зміни законодавства, адже лобісти зможуть здійснювати законотворчу роботу та допомагати її організації.

Стаття 14 Закону визначає, що суб'єкт лобіювання має право подавати власні аналітичні матеріали до проєктів нормативно-правових актів та ініціювати підготовку проєкту нормативно-правового акта і бути зазначеним у списку його авторів.

Зазначений Закон також вніс зміни до низки законів України. Так, статтю 48 Закону України «Про комітети Верховної Ради України» доповнено частиною шостою, де встановлено, що суб'єкти лобіювання, які беруть участь у засіданні комітету, мають право виступу щодо законопроєктів, до яких вони подали аналітичні матеріали, з дозволу та у порядку, встановленому головуючим на засіданні комітету. Члени комітету мають право ставити запитання суб'єктам лобіювання щодо кожного законопроєкту, до якого вони подали аналітичні матеріали, після закінчення їхніх виступів.

Внесено зміни до статті 93 Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України». Зокрема, під час підготовки і попереднього розгляду законопроєкту суб'єкти лобіювання мають право подати до Верховної Ради аналітичні матеріали до такого законопроєкту, які направ-

ляються головному комітету для розгляду та Апарату Верховної Ради для внесення до єдиної автоматизованої системи та розміщення на вебсайті Верховної Ради.

Тобто Закон не лише надає лобістам повноваження щодо написання проєктів Законів та тим самим полегшує роботу законотворцям, але і дозволяє займатися супроводом проходження законодавчих процедур, передбачених Регламентом.

Участь професійних лобістів на різних етапах розроблення та проходження законопроєкту може бути корисним та ефективним інструментом, що здатен підвищити їх якість і в цілому сприяти вдосконаленню національного законодавства із врахуванням потреб цільової групи суспільства.

Стаття 7 Закону розкриває методи лобіювання та визначає законні дії, що вчиняються суб'єктами лобіювання під час лобіювання:

1) будь-яка пряма чи опосередкована комунікація з об'єктом лобіювання щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання;

2) підготовка та розповсюдження реклами, пропозицій, програмних і позиційних документів, аналітичних матеріалів, результатів соціологічних та інших досліджень щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання, у тому числі з використанням медіа або мережі Інтернет;

3) участь у заходах щодо питань, пов'язаних з предметом лобіювання, з метою впливу (спроби впливу) на об'єкт лобіювання;

4) запрошення об'єкта лобіювання для участі у зустрічах, конференціях, заходах тощо;

5) організація проведення публічних заходів, інформаційних кампаній, інших заходів, не заборонених законом, що пов'язані з предметом лобіювання;

6) інші методи, не заборонені Конституцією та законами України.

Системний аналіз передбачених у Законі прав лобістів та методів лобіювання свідчить про те, що більшість таких прав, які надаються лобістам, раніше була передбачена окремими нормами чинного законодавства (виключенням може бути право входити до адміністративних будівель органів державної влади, інших державних органів та органів місцевого самоврядування під час здійснення лобію-

вання). Тобто офіційно оформлені лобісти (порівняно з іншими) матимуть більшу кількість обов'язків та додаткові ризики щодо звітності та контролю, але не отримають достатньої кількості нових прав, які стали б їх конкурентною перевагою.

На думку західних експертів, Закон про лобіювання в Україні не призведе до зменшення проявів корупції, адже такі явища, як підкуп політиків і оплата за голосування, є звичайною корупційною діяльністю, яка не може бути нівельована Законом. При цьому Закон та сам факт його існування має розвивати певний рівень правової культури, за якого відкрите та законне лобіювання стане респектабельним. Посадові особи та політики повинні усвідомити, що зустрічі та співпраця з лобістами, які ігнорують законні процедури, завдаватимуть шкоди їхній репутації та кар'єрі [11, с. 32].

Повертаючись до питання легалізації лобіювання та його впливу на формування ефективного законодавства, можна дійти таких висновків.

Законна лобістська діяльність, попри нещодавнє прийняття профільного Закону, давно здійснюється публічно в рамках роботи Торгово-промислової палати України, діяльності бізнес-асоціацій, таких як Американська торговельна палата в Україні, Європейська бізнес-асоціація, Федерація роботодавців України, Український союз промисловців і підприємців тощо. Їх участь у розробці законодавчих ініціатив, внесенні зауважень та доповнень до законопроектів має вагомий вплив на розвиток законодавства. При цьому великі бізнес-асоціації не лише надають законодавцям інформацію про актуальні потреби бізнесу, але і вказують на неефективність окремих положень законодавства тощо.

Легалізація лобіювання змінить характер співпраці між бізнесом, бізнес-асоціаціями та членами парламенту. Лобісти зможуть готувати законопроекти, бути серед їх авторів та супроводжувати їх розгляд у комітетах, що дозволить вийти на новий рівень комунікації між державою та бізнесом. Членам парламенту буде важче необґрунтовано відмовляти ініціативам лобістів, особливо якщо останні матимуть вагомні аргументи.

Прийнятий Закон України «Про лобіювання» за своїм змістом є законом про

лобіювання правотворчості та логічним доповненням Закону України «Про правотворчу діяльність». Лобіювання згідно з Законом здійснюється лише щодо планування, розроблення та/або прийняття, внесення змін, втрати чинності (скасування) нормативно-правового акта. Отже, дії щодо сприяння виконанню закону, зокрема впливу на органи виконавчої влади щодо дотримання ними передбачених законодавством процедур, не є предметом лобіювання згідно з Законом.

Існує необхідність розширення спеціалізованої законодавчої бази щодо лобіювання в центральних органах виконавчої влади, адже ефективність законодавства повністю проявляється під час його реалізації, а отже, вплив лобістів на реалізацію законів, що є предметом їх діяльності, позитивно позначиться на їх ефективності. Законне лобіювання інтересів у правотворчості дозволить вийти на якісно новий рівень публічності та прозорості під час розроблення та прийняття нормативно-правових актів. Наприклад, можна звернути увагу на Дослідження відкритості бюджету (The Open Budget Survey), яке розробляється Міжнародним бюджетним партнерством (International Budget Partnership). У 2023 році Україна зайняла 79 місце з 125 країн за рівнем відкритості бюджету через, зокрема, недоліки законодавства щодо прийняття бюджету та оцінку його виконання. Для більшої відкритості бюджету Міжнародне бюджетне партнерство пропонує проводити детальне публічне обговорення законопроекту про державний бюджет до його внесення КМУ на розгляд до Парламенту [12], а отже, діяльність лобістів у даному напрямку позитивно вплине на підвищення рівня відкритості бюджету України.

Ефективність законодавства досягається шляхом дотримання якості нормотворчості, відповідності законодавства міжнародним стандартам, врахування стану розвитку правовідносин та потреб суспільства. Якщо лобіювання дозволить вирішити окремі питання якості законопроектної діяльності та допоможе підняти питання про окремі потреби суспільства через інтереси клієнтів лобістів, така діяльність останніх позитивно вплине на розвиток законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. GRECO Anti-corruption trends, challenges and good practices in Europe & the United States of America. URL: <https://rm.coe.int/general-activity-report-2023-greco-060424-gbr-web/1680afd7f2>.
2. Одінцова О.О. Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загальнотеоретичне дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2008. 12 с.
3. Чабур С. Поняття, роль та методи лобізму у правотворчому процесі. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5 Vyd. 1. С. 111–116.
4. Легалізація лобізму в Україні. Аналіз законопроектів «Про державну реєстрацію суб'єктів лобіювання та здійснення лобіювання в Україні» та «Про доброчесне лобіювання в Україні» URL: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/lobbying.pdf>.
5. Биковець В. Лобізм у системі представництва інтересів. *Політичний менеджмент*. 2006. № 5. С. 44–52.
6. Про лобіювання : Закон України від 23 лютого 2024 р. № 3606-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20#Text>.
7. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2008. 7 с.
8. Кравченко С.О., Кучерявий В.М. Аналіз сутності цивілізованого лобізму як форми взаємовідносин влади та суспільства. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69), № 3. С. 93–99.
9. Recommendation CM/Rec(2017)2 Legal regulation of lobbying activities in the context of public decision making. URL: <https://rm.coe.int/legal-regulation-of-lobbyingactivities/168073ed69>.
10. Lobbying Act : Act of Canada R.S.C., 1985, с. 44 (4th Supp.). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/l-12.4/page-1.html>.
11. Kalnins V., Doublet M. Analysis of the Draft Law on the Integrity of Lobbying in Ukraine and related legislation. 2023. Directorate General Human Rights and Rule of Law. 32 p. URL: <https://rm.coe.int/eccd-bo-ua-tp01-2023/1680aca660>.
12. The Open Budget Survey (OBS) 2023. URL: <https://internationalbudget.org/sites/default/files/country-surveys-pdfs/2023/open-budget-survey-ukraine-2023-en.pdf>.